

Mykolo Römerio 120-osioms metinėms

LIETUVIŲ ATGIMIMO ISTORIJOS STUDIJOS

8

Asmuo: tarp tautos ir valstybės

VILNIUS

 Mokslo ir enciklopedijų leidykla 1996

UDK 947.45.052

Li-191

Redakcinė kolegija:

Antanas Kulakauskas

Česlovas Laurinavičius

Raimundas Lopata

Rimantas Miknys

Egidijus Motieka (vyriausiasis redaktorius)

Vladas Sirutavičius

Giedrius Subačius

Antanas Tyla

Sudarytojai:

Egidijus Motieka

Rimantas Miknys

Raimundas Lopata

Recenzavo:

hum. m. dr. *Zigmantas Kiaupa*

hum. m. dr. *Elmantas Meilus*

Leidinių parengti talkino

Darius Staliūnas

Knygos leidimą parėmė:

Lietuvos kultūros ministerija

Lietuvos istorijos institutas

Atviros Lietuvos fondas

© Lietuvių Atgimimo
istorijos studijos, 1996

© Lietuvos istorijos
institutas, 1996

© Mokslo ir enciklopedijų
leidykla, 1996

ISSN 1392-0391

ISBN 5-420-01318-5

TURINYS

PRATARMĖ	5
I. STRAIPSNIAI. STUDIJOS	9
<i>Giedrius Subačius</i> JURGIO AMBRAZIEJAUS PABRĖŽOS ŽEMAIČIŲ KALBA	10
<i>Rūta Čapaitė</i> JURGIO AMBRAZIEJAUS PABRĖŽOS, JUOZO BUTAVIČIAUS, SIMONO DAUKANTO BRAIŽAI IR CHARAKTERIAI	114
<i>Reda Griškaitė</i> ISTORINĖS SAVIMONĖS IŠTAKŲ IEŠKANT: TEODORAS NARBUTAS 1808–1809 METŲ RUSIJOS–ŠVEDIJOS KARE	143
<i>Zita Medišauskienė</i> ADOMAS HONORIJUS KIRKORAS: TARP LIETUVOS, LENKIJOS IR BALTARUSIJOS	168
<i>Reda Griškaitė</i> BARONAS VASILIJUS VON ROTKIRCHAS – LIETUVIŲ MITOLOGIJOS AUTORIUS	194
<i>Grigorijus Potašenko</i> ALEKSANDRAS HILFERDINGAS. SLAVOFILAI. LIETUVA	224
<i>Egidijus Motieka</i> JONAS BASANA VIČIUS: TARP TRADICINIO IR MODERNAUS VALSTYBINGUMO	239
<i>Vilma Žaltauskaitė</i> APIE LIETUVYBĖS IDĖJĄ KUNIGO JUOZO TUMO-VAIŽGANTO PAŽIŪROSE. IKI 1904 M.	248
<i>Saulius Pivoras</i> UTOPIJOS PILIETIS VYTAUTAS PUTNA	261

<i>Vladas Sirutavičius.</i> APIE „BLOGĄ LIETUVI“ JUOZAPĄ ALBINĄ HERBAČIAUSKĄ	271
<i>Darius Staliūnas</i> „TRUPUTĮ LENKAS, TRUPUTĮ VOKIETIS, TRUPUTĮ LIETUVIS, O VISŲ PIRMA KATALIKAS...“ Vilniaus vyskupas Edwardas von der Roppas tarp etninių, pilietinių ir konfesinių vertybių	291
<i>Rimantas Miknys</i> „SVAJONĖS IŠSIPILDYS, JEIGU BŪSIU NAUDINGAS LIETUVAI...“ Architekto Antano Vivulskio tautinės identifikacijos istorinis aspektas	300
<i>Alfred Erich Senn</i> ANTANAS VISKANTAS: A LITHUANIAN WITH POLISH FRIENDS	312
<i>Alfredas Erichas Sennas</i> ANTANAS VISKANTAS: LIETUVIS SU BIČIULIAIS LENKAIS	318
<i>Raimundas Lopata</i> „TIPAS APSKRITAI LABAI DAR ĮTARIAMAS, BET REIKALINGAS“ Baronas Friedrichas von der Roppas ir Lietuvos valstybingumo atkūrimo planai	321
<i>Česlovas Laurinavičius</i> GRAFAS ALFREDAS TIŠKEVIČIUS NAUJŲJŲ LAIKŲ LIETUVOS POLITIKOJE	351
<i>Gedrius Viliūnas</i> BAJORAS TARPUKARIO LIETUVOJE: FABIJONO NEVERAVIČIAUS GYVENIMAS IR KŪRYBA	365
II. PUBLIKACIJOS	385
ADOMO VARNO KORESPONDENCIJA (1904–1909 METAI) Parengė <i>Asta Giniūnienė</i>	386
SKANDALINGIEJI JUOZO GABRIO-PARŠAIČIO DARBAI Parengė <i>Alfonsas Eidintas</i>	407
OSOBA: MIĘDZY NARODEM A PAŃSTWEM. STRESZCZENIE	456
A PERSON BETWEEN THE NATION AND THE STATE. SUMMARY	470
PERSÖNLICHKEITEN: ZWISCHEN VOLK UND STAAT. ZUSAMMENFASSUNG	484
ASMENVARDŽIŲ RODYKLĖ	500
VIETOVARDŽIŲ RODYKLĖ	515
APIE AUTORIOUS	523

ISSN 1392-0391.

Lietuvių Atgimimo istorijos studijos. 1996.

T. 8.

Asmuo: tarp tautos ir valstybės.

Giedrius Viliūnas

BAJORAS TARPUKARIO LIETUVOJE: FABIJONO NEVERAVIČIAUS GYVENIMAS IR KŪRYBA

Apie XIX amžiaus Lietuvos bajoriją ir jos vaidmenį tautiniam atgimimui jau gana daug rašyta¹. Mažiau nušviestas šio luomo žmonių indėlis į XX amžiaus lietuvių kultūrą, nors pagrindo, regis, būtų – pakanka prisiminti, Mykolo Biržiškos žodžiu tariant, „išbajorius“ tarpukario Respublikoje² arba Vandos Daugirdaitės-Sruogienės minimus bajorų palikuonis³. Tarpukaryje šios srities svarstymus varžė politinės priežastys – įtempti santykiai su Lenkija, kurios politinė orbiton buvo pakliuvusi Lietuvos bajorijos dauguma. Valstietiška tautinė savivoka, įsitvirtinusi to laikotarpio ideologijoje, Lietuvoje išliko ir po karo, tik jau palaikoma kitokių aplinkybių, tuo tarpu jai alternatyvios kultūrinės bei politinės savimonės formos sykiu su aukštesnių luomų žmonėmis buvo represuotos. Tokiame fone tenka aptarti ir šiandien beveik užmiršto lietuvių rašytojo ir visuomenininko Fabijono Neveravičiaus (1900, liepos 6 (19)–1981, balandžio 17) gyvenimą bei darbus. Neveravičius nepriklauso iškiliausioms mūsų kultūros asmenybėms, tačiau turėtų būti pastebimas tiriant dviejų jos epochų, aristokratinės ir demokratinės, sandūrą.

¹ Žr. Atgimimo koncepcijos svarstymus (A. Kulakauskas, E. Aleksandravičius, A. Tyła) *Lietuvių Atgimimo istorijos studijų* pirmajame tome (Vilnius, 1990); A. Kulakauskas, „Šaka, atskilus nuo tautos...“, *Sietynas*, Vilnius, 1988, nr. 3, p. 75–98; V. Berenis, „Teodoras Narbutas ir jo *Lietuvių tautos istorija*“, T. Narbutas, *Lietuvių tautos istorija*, Vilnius, 1992, t. 1, p. 7–17 ir kt.

² M. Biržiška, *Lietuvių tautos kelias į naują gyvenimą*, t. 1: *Galvojimai apie tautą savyje ir kaimynų tarpe*, Los Angeles, 1952, p. 55–57.

³ V. Sruogienė, „Lietuvos bajorų palikuonys: Viktorijos Goesaitės-Gravrogkienės gyvenimas ir darbai“, *Sėja*, 1974, nr. 3, p. 25–28.

Šioje publikacijoje nesiekama platesnių apibendrinimų. Tenorima pateikti šiek tiek medžiagos apie vieną kuklią moderniosios Lietuvos kūrėjų, susikaupusios renkant duomenis apie lietuvių istorinio romano autorius⁴, pamėginti išvelgti kai kuriuos bajoriškojo sąmoningumo atšvaitus jo visuomeninėje laikysenoje bei kūryboje.

1.

Fabijonas Neveravičius kilęs iš lietuvių kultūros istorijoje žinomo Žemaičių bajorų luomo. Jo gimtasis Pužų dvaras buvo apie 2 kilometrų į šiaurę nuo Nemakščių, netolimoje Medekšų, Uvainių, Sveikovskių kaimynystėje⁵, ant gražaus skardingo Balčios upelės kranto. XIX amžiuje Neveravičiai buvę vidutiniai ponai, tiesa, 1862 metais valdė tik vieną Pužų kaimą⁶, tačiau Fabijono Neveravičiaus senelio dvaras turėjęs apie 500 hektarų⁷. Sūnams palikimą pasidalijus perpus, greta senosios dvarvietės atsirado Pužų Naudvaris, kurio liekanose žmonės tebegyvena iki šiol (Neveravičiaus gimtojo sendvario statiniai neišliko). Naudvario savininkas, Fabijono dėdė Pšemislovas Neveravičius, kitados buvo pagarsėjęs kaip konstruktorius, naujovių mėgėjas. Jam priklausanti aštuonratė važiuklės, šiandien visuotinai naudojamos karo technikoje, išradėjo garbė; savo ūkyje buvo įsitašęs linų minamąją mašiną, runkelių pjaustomąją, inkubatorių⁸. Per tai ir ūkis susmulkėjęs – prieš išradėjo mirtį tebuvo likę tik 29 hektarai. Pšemislovo paskutinė palikuonė Aleksandra, apylinkėse žinoma kaip žolininkė, mirė pokario metais.

Sendvaryje pasilikusio Neveravičiaus tėvo, taip pat Fabijono, ūkis iki parduodant siekęs daugiau kaip 100 hektarų. Sendvario Neveravičiai buvę tykūs, geri žmonės, nemėgę pokylių ir važinėjimų, gerai sugyvenę su apylinkės kaimiečiais – skirtingai nei artimai gyvenę giminaičiai Sveikovskiai, kurie, pasak amžininkės (Stanislovos Kačinauskaitės-Užemeckienės), buvę labiau „šlėkti“. Ta pati liudininkė miglotai prisimena, kad Neveravičienė turėjusi baronaitės titulą.

Fabijonas Neveravičius (tėvas) ūkį nuomodavo pusininkui, o pats dar augino agurkus, kuriuos parduodavęs turguje. Dvaro šeimyna, bent kiek vėlesniais laikais, susidėjo iš „gaspadoriaus“ su šeima (ilgus metus juo buvo plikbajoris Kačinauskas), sodininko, šeiminkės, tarnaitės ir kerdžiaus, kuris ganydavęs karves (arklių telaikyta pora). Jau nepriklausomybės metais, kai prireikė paremti vaikus, Neveravičius (tėvas) dvarą pardavė valstiečiams Leščauskui ir Vaitkui, o pats gyvenimą baigė pas dukrą Šiauliuose.

Apie Fabijono Neveravičiaus (sūnaus) vaikystę žinių mažai tetu-

rime. Pats rašytojas, be poros sentimentalių sakinių apie tėviškės gamtos ir dainų grožį⁹, atsiminimų, rodos, nėra palikęs. Augo su broliu Steponu, vėliau tapusiu vaistininku, ir seserim Elena. Šeimoje kalbėta lenkiškai, nors jų pačių vaikai nepriklausomos Lietuvos laikais prie Kalėdų eglutės jau dainuodavę lietuviškai.

Gimnaziją Neveravičius lankė Šiauliuose, o karo metais – Rusijoje, Rževe¹⁰. Grįžęs į Lietuvą, stoja į Lietuvos kariuomenės husarų pulką (1919), Bronio Railos teigimu, savanoriu¹¹. Šios, sakytume, savo luomui tinkančios profesijos būsimois rašytojas neatsižada ir vėliau: 1920 metais baigęs Karo mokyklą, pasilieka joje dėstytoju, 1925 metais baigia Aukštuosius karininkų kursus, 193–1934 – tarnauja ketvirtajame ir penktajame pėstininkų pulkuose (1926–1930 metais dar lankė Vytauto Didžiojo universiteto Teologijos-filosofijos fakulteto filosofijos skyrių¹²). Dalyvavo Klaipėdos išvadavimo operacijoje¹³. Amžininkai prisimena jį buvus šaunų karininką: pasitempusį, elegantišką, kareivių mėgstamą¹⁴, „šlėktišką“ manierų¹⁵. Su žmona ir dukra Danute dažnai lankydavosi tėviškėje (kai dvaras buvo parduotas, apsistodavo pas dėdę Naudvaryje arba pas giminaičius Sveikovskius Kairiškėje).

1934 metais už dalyvavimą nepavykusiame voldemarininkų puče¹⁶ Neveravičius su kapitono laipsniu paleidžiamas į atsargą. Pra-

⁴ G. Viliūnas, *Lietuvių istorinis romanas*, Vilnius, 1992.

⁵ A. Girčys, „Nemakščių Neveravičiai“, *Aitvarai*, Vilnius, 1991, nr. 2, p. 77.

⁶ „D.[wór] Puze Niewiarowicza w.[ieś] Puze o.[kolica] Puze“, *Opisanie historyczno-statystyczne powiatu Rossieńskiego gubernji Kowieńskiej, z dodaniem Listy poprawnej Generalnych starostw b. Księstwa Żmujdzkiego i Popisu Szlachty żmujdzkiej 1528 r. przez J. B.[uszyńskiego]*, Wilno, 1874, s. 219.

⁷ Stanislovas Kačinauskaitės-Užemeckienės atsiminimai apie rašytoją Fabijoną Neveravičių, užrašyti Nemakščiuose ir Pagojyje 1990 metais. Iš magnetofono juostos iššifruotas mašinarštis (autorius asmeninis archyvas). Toliau visos žinios apie Nemakščių Neveravičius, kurių šaltinis nenurodytas, imtos iš šių atsiminimų.

⁸ A. Girčys, „Nemakščių Neveravičiai“, p. 77–78.

⁹ Žemaičiai: Žemaičių rašytojų prozos ir poezijos antologija, Kaunas, 1938, p. 123.

¹⁰ *Lietuvių Enciklopedija*, Boston, 1960, t. 20, p. 264.

¹¹ B. Raila, „Fabijonas Neveravičius: rašytojas ir rezistentas“, B. Raila, *Kryžkelės: Radijo prkalbos į Lietuvą. 1986–1988 metai*, London, 1989, p. 175. Kiti patikimi šaltiniai, kaip biografija pomirtiniame Neveravičiaus raštų leidime, tokio fakto nemini: žr. F. Neveravičius, „Priešai“, *Raštų rinkinys*, London, 1986, p. 11, 12.

¹² *Lietuvių Enciklopedija*, t. 20, p. 264.

¹³ Fabijono Neveravičiaus laiškas Algirdui Juliiui Greimui (maždaug 1950 metai), Saulyaus Žuko asmeninis archyvas.

¹⁴ Dominyko Urbo pasakojimas 1989 metų žiemą.

¹⁵ Jono Dainausko pasakojimas 1992 metų lapkričio 12 dieną Čikagoje.

¹⁶ Dominyko Urbo pasakojimas.

sižengimas, matyt, nebuvo labai didelis, nes santykiai su kariuomene ir toliau išliko geri: antai 1939 metais rašytojas dalyvauja žygyje į Vilnių, apsilikęs kapitono uniformą verčia pirmąją generolo Vinco Vitkausko kalbą lietuviškai nesuprantantiems vilniečiams¹⁷.

Tokiame brandžiame amžiuje atleistas iš kariuomenės Neveravičius lengvai „kardą pakeičia plunksna“: jau 1935 metais išėina jo pirmasis kūrinys – psichologinis romanas *Dienos ir naktys*. 1936 ir 1937 metais išleidžiami du romanai iš bajorijos gyvenimo XVIII–XIX amžiuje, konfederacijų ir sukilimų epochoje. Jais jaunas rašytojas gerokai išgarsėja – tiesa, gana savotišku būdu: romanai susilaukia aštrios kritikos dėl tariamo sekimo lenkų autoriais ir – „bajoriškos pažvalgos“ į Lietuvos istoriją. 1938 metais išspausdinamas novelių rinkinys *Palaimintas juokas*. Literatūros ir kultūros klausimais nuo 1935 metų Neveravičius rašė žurnaluose ir laikraščiuose *Karo Archyvas*, *Vairas*, *Jaunoji Karta*, *Lietuvos Aidas*, *Naujoji Romuva*, *Židinys*, dažnai pasirašydamas G. Pužo, Ž. Bajoro, B. Žemaičio, A. Vanago ir kitais slapyvardžiais¹⁸. (Eidamas karo tarnybą rašė karinėje spaudoje „specifiniais karo psichologijos ir karinės pedagogikos klausimais“¹⁹.) 1937 metais prozininkas priimamas į Lietuvių rašytojų draugiją²⁰.

Nuo mažens gerai pažinojęs lenkų kultūrą, Neveravičius pamažu tapo sąmoningu dviejų kultūrų tarpininku. (Tai prieškaryje, rodos, nebuvo savaiame suprantama prisimenant ideologijoje ir politikoje lietuvius ir lenkus skyrusią fronto liniją.) Pirmiausia vertimais. Pirmasis jo šios srities darbas, Stefano Žeromskio *Nuodėmės istorija* (1935), Dominyko Urbo žodžiais tariant, buvęs „herzlich schlecht“, o antrasis, Władysława Reymonto *Kaimiečiai* (1937–1938), autoriui pelnė vieno iškiliausių lietuvių vertėjų vardą. Recenzentai pažymėjo meistriskai įveiktus vertimo sunkumus (beje, *Kaimiečiai* parašyti tarmiškai), o Varšuvos PEN klubas 1939 metais jam paskyrė premiją už geriausią lenkų klasikos vertimą į svetimą kalbą. Tai bene pirmasis tarptautinis Lietuvos vertėjo įvertinimas.

Šiuo laikotarpiu Neveravičius dažnai lankosi rašytojos ir visuomenės veikėjos Sofijos Čiurlionienės salone, kur lietuvių filologijos problemas kas šeštadienį svarstydavo tokie mokslininkai bei literatai, kaip Jurgis Talmantas, Petras Jonikas, Antanas Salys, Antanas Vaičiulaitis, Vincas Mykolaitis-Putinas, Leonas Karsavinas, Vincas Maciūnas, Vanda Daugirdaitė-Sruogienė, Kostas Korsakas ir kiti. Greta kitų (ratelio nariai įsteigė ir leido *Gimtosios Kalbos* žurnalą), programinis susirinkimų tikslas buvo grožinio vertimo į lietuvių kalbą tobulinimas. Čia svarstyti ir Neveravičiaus versti *Kaimiečiai*²¹. Vienas salono lankytojas, kunigas ir poetas Mykolas Vaitkus, taip

charakterizavo Neveravičių: „[...] karininkiškos povyzos bei stoto vyras, aukštas, lieknas, liesas, tamsiai blyškiu veidu, ramus [...], mandagus, kaip tikros kultūros bajoras“²².

Vėliau Neveravičius dar išvertė Władysława Reymonto romaną *1794 metai. Paskutinis Respublikos seimas* (1938), Jalu Kureko *Gripas siaučia Napravoje* (1938), vertė iš anglų kalbos (Levis Wallace *Ben Huras*, 1938; George Orwello *Gyvulių ūkis*, 1952) ir iš rusų (Levo Tolstojaus *Anna Karenina*, 1943). (Dominyko Urbo liudijimu, puikiai mokėjo ir prancūziškai.) Kai kurie vertimai liko rankraščiuose²³.

Neveravičius palaikė ir asmeninius ryšius su lenkų visuomenės veikėjais (Ludwyku Abramowicziumi²⁴). 1938 metais prisidėjo prie pirmosios lenkų rašytojų ekskursijos į Lietuvą organizavimo, 1939 metais pats keliavo po Lenkiją, pasisakė jos spaudoje²⁵. Ypač kalbas jo veiklos baras išryškėjo 1939 metais persikėlus į Vilnių. Metų pabaigoje rašytojas tapo Vilniaus radiofono lenkiškosios programos vedėju²⁶, mėgino organizuoti lietuvių ir lenkų inteligentijos susitikimus, išleido *Lenkiškus-lietuviškus pasikalbėjimus* (1939) ir Pelikso Šinkūno geografijos vadovėlio vertimą į lenkų kalbą (*Litwa: Podręcznik geografii*, 1940). Deja, kiek žinome, šios pastangos be pėdsakų nugrimzdo nesantaikos potvynyje.

Karo metais Neveravičius parašo pjeses *Dienovidžio sutemos*, *Lizdai ant smėlio* ir *Priešai*, iš kurių viena, *Priešai*, pastatoma Vilniaus miesto teatre (1944). „Sakalo“ leidyklai įteikia apysakų rinkinį *Dienovidžio sutemos*²⁷ (išleista 1949 metais Kassel-Mattenberge, Vokietij-

¹⁷ Anuometinio Lietuvių mokslo draugijos tarnautojo Petro Razmuko liudijimas (iš pokalbio 1989-ųjų žiemą).

¹⁸ *Lietuvių Enciklopedija*, t. 20, p. 265.

¹⁹ F. Neveravičiaus laiškas A. J. Greimui.

²⁰ *Literatūros Naujienos*, 1937, nr. 9–10, p. 2.

²¹ L. Abramowicz, „Litewskie 'soboty literackie'“, *Kurjer Wileński*, 1939, 25 czerwca, s. 6–7.

²² M. Vaitkus, *Nepriklausomybės saulėj: 1918–1940 atsiminimai*, London, 1969, t. 3, p. 120–121.

²³ Fiodoro Dostojevskio, Halinos Turskos tekstų vertimai yra išlikę Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto (toliau – LLTI) rankraštyne. Buvo išverstos ir Ewos Szelburg-Zarembinos *Joanos klajonės* (žr. minėtą F. Neveravičiaus laišką A. J. Greimui).

²⁴ LLTI rankraštyne, f. 70.

²⁵ LLTI rankraštyne yra išlikusios jo pasisakymų iškarpos, ne visos su tiksliais nuorodomis (žr. f. 70 226, f. 70 231).

²⁶ *Lietuvių Enciklopedija*, t. 20, p. 265.

²⁷ J. G., „Priešų autorius F. Neveravičius“, *Naujoji Lietuva*, 1944, kovo 31.

joje), radijas transliuoja nemaža jo montažų bei radijo vaidinimų. Vilniuje rašomas ir trečiasis istorinis romanas *Gulbių sala*, vaizduojantis Žygimanto Augusto ir Barbaros Radvilaitės laikus, kuriam medžiaga rinkta jau nuo 1938 metų. Deja, karo pabaigoje rankraštis kartu su asmeninio archyvo dalimi mįslingai dingsta²⁸.

Per bolševikų ir nacių okupaciją Neveravičius sąmoningai nebendradarbiavo jų prižiūrimoje spaudoje. Nacių okupacijos laikais buvo rezistencijos dalyvis²⁹.

1944 metais, karo sumaištyje atsiskyres su žmona³⁰, rašytojas pasitraukia į Vokietiją ir karui pasibaigus išsitraukia (Haffkrüge, vėliau Neustadte) į pabėgėlių politinį bei kultūrinį gyvenimą: vadovauja lietuvių bendruomenei, eina ryšininko su britų karine valdžia pareigas, buria rašytojus, operos artistus ir kitus kultūrininkus. 1947 metais išvyksta į Angliją.

Intensyvi Neveravičiaus politinė ir kultūrinė veikla išėivijoje ypač gerai atskleidžia jo pažiūras bei mąstyseną. Čia dar reikalingi platesni tyrinėjimai, bet iškalbingi ir žinomi faktai. Neveravičius yra vienas Lietuvių rezistencinės santarvės steigėjų ir „išskirtinai aktyvus centrinės vadovybės veikėjas Anglijoje“³¹. Į Santarvės branduolį įėjo tokios išėivijos liberaliojo sparno figūros, kaip Mykolas Biržiška, Karolis Druga, Algirdas Julius Greimas, Bronys Raila, Juozas Vėbra, Henrikas Žemelis, Stasys Žymantas ir kiti. Santarvė save siejo su Bendruoju demokratinio pasipriešinimo sąjūdžiu Lietuvoje ir vadovavosi krašto primato, partinės kovos nenaudingumo užsienio lietuvių veikloje ir bendradarbiavimo su Lietuvos diplomatine tarnyba principais³². Neveravičius redagavo 1953–1958 metais ėjusį šio junginio žurnalą *Santarvė*, jame ne kartą pasisakė ir pats. Straipsniuose dėsto toliaregišką požiūrį, kad rezistencijai privalu ne tik rūpintis krašto išlaisvinimu, bet ir projektuoti naujus laisvo gyvenimo pagrindus (čia turbūt reiktų prisiminti ir gana toli ėjusį Neveravičiaus nepasitenkinimą prieškariniu režimu), ieškoti Lietuvai vietos būsimoje naujoje Europos politinių jėgų konfigūracijoje³³; aštriai kritikuoja „politikus“, siūlančius siekti „kompromiso“ su lenkų emigracija Vilniaus klausimu³⁴ (apie Vilnių rašo ir kitomis progomis). Viena nuolatinių jo apmąstymų temų – istorinė tradicija ir Lietuva:

„Tauta be tradicijos – tai lyg kūdikis lopšyje, be atsiminimų, ilgesio, praeities. [...] Tauta, turinti tradicijas, bet jų nevertinanti, prilgsta ilgo ir našaus tėvų ir protėvių gyvenimo sukurtų vertybių naikintojui; tauta, nevertinanti tradicijų – tai, sakytum, bedvasis, pilkas akmuo, kuris ritasi keliu nežinia kur, nežinia kieno pastūmėtas. [...]

Visi mes iš vieno lizdo: ir tie, gimę augštajam dvare, ir tie, kurių tėvai protėviai per amžius liejo prakaitą, ir tie, kur išmintim ar talentu siekia dangaus mėlynių, ir tie, kur nudirbtomis rankomis laikosi žemės [...]“³⁵.

Tvirta (taip ir norisi pridurti – istorijos ir amžių išugdyta) rašytojo ir kario laikysena principiniais klausimais dera su plačia tolerancija, skirtingų politinių, socialinių bei tautinių grupių vienybės siekimu. Vienas šios veiklos vaisių – Londono „Vienybės“ klubas, „puoselėjęs politinę toleranciją ir srovių vienybę“³⁶. Daug pastangų Neveravičius skyrė lietuvių ir lenkų ryšiams palaikyti: atstovavo lietuviams Lietuvių–lenkų Adomo Mickevičiaus draugijoje, dalyvavo jos bendruose su lenkais Žalgirio mūšio, Adomo Mickevičiaus, 1863 metų sukilimo minėjimuose, skaitė paskaitas lenkiškai Londono visuomenei, kai ką paskelbė ir lenkų moksliniuose leidiniuose³⁷. Dalyvavo šis negarsus žmogus ir platesniuose pavergtųjų tautų forumuose: steigė Rytų ir Vidurio Europos tarptautinę žurnalistų sąjungą (1948), buvo išrinktas į Tarptautinio laisvųjų žurnalistų kongreso vadovybę (1955), dalyvavo ir tarptautinio PEN klubo veikloje³⁸. Be to, dirbo Didžiosios Britanijos lietuvių sąjungos vadovybėje, pirmininkavo Lietuvių rašytojų draugijos Londono skyriui, buvo Lietuvių žurnalistų sąjungos Didžiojoje Britanijoje vienas iniciatorių ir valdybos narys, atsakingas Lietuvių kalbos draugijos narys; dalyvavo

²⁸ Plačiau žr. G. Viliūnas, „Paslaptinga sala“, *Literatūra ir Menas*, 1990, vasario 10 (čia skelbiamas ir išlikęs romano fragmentas). Papildomos informacijos duodama šio straipsnio 105 išnašoje.

²⁹ F. Neveravičiaus laiškas A. J. Greimui.

³⁰ Stanislovas Kačinauskaitės-Užemeckienės informacija.

³¹ B. Raila, „Fabijonas Neveravičius...“, p. 175.

³² *Lietuvių Enciklopedija*, 1958, t. 16, p. 76–77.

³³ F. Neveravičius, „Lietuvių rezistencinės santarvės paskirties metmenys“, *Santarvė*, 1953, nr. 1, p. 2–5.

³⁴ „[...] sužalotos valstybės be galvos [...] mentalitetas [...]. Pilnutinės valstybinės ir tautinės egzistencijos supratimo stoka, politinės drąsos ir istorijos bei amžių išugdytos valstybinės tradicijos išsigimimas“ (F. Neveravičius, „Vilnius“, *Santarvė*, 1954, nr. 4–5, p. 121).

³⁵ F. Neveravičius, „Laiškas broliui“, *Santarvė*, 1954, nr. 7, p. 218.

³⁶ „Biografija“, F. Neveravičius, *Priešai*, p. 14–15.

³⁷ *Ibid.*, p. 15. Plg.: F. Neveravičius, „Zarys rozwoju kultury i twórczości litewskiej“, *Dzieje Ziemi Wielkiego Księstwa Litewskiego: Cykl wykładów* (Alma Mater Vilnensis: Prace Społeczności Akademickiej Uniwersytetu Stefana Batorego na obczyźnie), Londyn, 1953, s. 277–304.

³⁸ „Biografija“, p. 14–15.

lietuvių visuomenės literatūriniuose vakaruose, režisavo saviveiklos teatro vaidinimus³⁹. Galutinai neužmetė ir kūrybos – parengė naują *Blaškomų liepsnų* leidimą (Londonas, 1959), rašė romaną apie 1939–1947 metus⁴⁰. Gyveno Leicesteryje, paskui Londone, dirbo batų fabrike, svetimų kalbų mokytoju⁴¹. Palaidotas Londone.

2.

Svarbiausia Fabijono Neveravičiaus kūrybos dalis, susilaukusi gana gyvo rezonanso, yra jo istoriniai romanai. Jų, kaip minėta, išėjo du, rašytas trečias, nors *Blaškomas liepsnas* ir *Erškėčius* jungianti paantrašė *Ciklas „Šešios kartos“*, viena kita užuomina spaudoje⁴² rodo, kad sumanymų būta ir daugiau.

Prieškario grožinės istorinės prozos fone Neveravičiaus romanai atrodo gana savotiškai. Tradicija vaizduoti beveik vien „garbingą senovę“, didžiojo kunigaikščio Vytauto, ankstesnius laikus (Vincas Pietaris, Antanas Vienuolis, Kazys Puida, Vladas Andriukaitis) ir baudžiavą, „knygnešių gadyne“, XIX amžiaus pabaigos–XX amžiaus pradžios tautinį sąjūdį (Tadas Adomonis, Jonas Marcinkevičius, Stasė Vaineikienė, Rapolas Mackevičius, Ona Vaidilutė-Puidienė) formavosi dar iki Neveravičiaus⁴³. *Blaškomose liepsnose* aprašomas prieškario laikų požiūriu pats gėdingiausias Lietuvos istorijos laikotarpis – jungtinės Respublikos padalijimų ir žlugimo epocha, be to, vaizduojamas tikrai valdantysis luomas ir jame randama kilnių siekių, pilietinio pareiškimo pavyzdžių. Nenuostabu, kad sąmoningas prieškario skaitytojas čia matė vos ne nusikaltimą:

„Tuo tarpu kai **lenkai** Žeromskis ir Reimontas, vaizduodami nežaboto bajorų siautimo epochą, bodisi ją, rodo ją kaip atgrasinantį pavyzdį naujajai lenkų visuomenei, **lietuvis** Neveravičius tirpsta prieš ją saldžiame susižavėjime, tartum sako: „Ach, kaip gera buvo!..“⁴⁴

Išsiskiria Neveravičiaus kūriniai ir forma, ir meniškumu. To meto lietuvių istoriniai romanai paprastai remdavosi utopine nuotyki-
ne fabula, kuriai tekdavo pagrindinis ideologinis krūvis, o Neveravičiaus romanuose į pirmą planą iškyla realistinė **šeimos istorija** ir sodri, tiesiog apčiuopiama epochos būtis.

Štai jau pirmuose *Blaškomų liepsnų* puslapiuose sumirga spalvingas Žemaičių ponų pasilinksminimas: ūmus ponaitis, nepaisydamas pareigos ir pagarbos vyresniesiems, alkūnėmis iriasi prie savo išrinktosios, kieme užgriežia gauruotų žydų kapela, prasideda svaigulingas šokis; apkvaitęs storastėnas Krantauskas petimi išverčia laukan langą, ir ant sniego marškos sklaidosi pro jį spoksoję kaimiečiai...

Netrukus pro vartus išvirs triukšmingas **kuligas**, nuskardensiantis laukus lengvabūdiškomis lenkiškėmis dainelėmis; pagrindinis herojus Gerardas Skirgaila pabėgs iš viršbučio kambarelio, kur buvo uždarytas rūsčios ponios motinos, šuoliuos į pasimatymą, kaposis dvikovoje, po sužeidimo gydysis ir vėl bėgs iš namų... Skirsnis po skirsnio prieš akis iškyla būdinga Žemaitijos dvarelių aplinka bei vidaus įranga, su jų **oficinomis, kredensais, genuflektoriumais**, dviaukščiais svirniais, tvenkiniais ir apgriuvusiais bravorais; šmėkščioja charakteringi jų gyventojai – įnamiai, rezidentai, prievaizdai, raktininkės, – skleidžiasi gyvos senosios buities scenelės (atsisakęs plakti lažininką ponaitis pats nuplakamas, tačiau ant kilimo ir prievaizdo „bajoriška ranka“). Liejasi sodri bajoriška šnekta, nuspalvinta autoriaus humoro, būdingų lenkiškų bei lotyniškų posakių:

„Sakau jums **omnibus spectantibus**, kad **viva exempla** čia turite, kaip tinka svečius garbingai priimti ir **convivium** rošti, – ėmė balsiai girti teisėjas, bet jį nutraukė gale stalo sėdįs ponas Gaižauskas, kurs, iškėlęs šakute marinuotą ungurį, plonu veriančiu balsu suspiegė:

‘Indyk z sosem,
barszcz z bigosem –
dawniej jadły pany;
dziś robaki
i ślimaki
jedzą, jak bociany!’⁴⁵

Užsilipęs ant kėdės, viena ranka išsispėdęs, drožė dabar prakalbą, rūsčiu balsu tardamas nužemintus žodžius: – Trūksta man drąsos **temerario nisu**... netikusio mano iškalbingumo **laccessere** tą... Nebaigė, nusiritęs nuo kėdės, palydėtas juoko⁴⁶ (išskirta originale).

³⁹ *Lietuvių Enciklopedija*, t. 20, p. 265.

⁴⁰ F. Neveravičiaus laiškas A. J. Greimui.

⁴¹ *Ibid.*; B. Raila, „Fabijonas Neveravičius...“, p. 174.

⁴² Plg. L. Gira, „Mūsų kultūros kronika“, *Literatūros Naujienos*, 1937, nr. 7, p. 16; F. Neveravičius [anotacija], *Lietuvių beletristikos antologija*, Chicago, 1965, 2 dalis, p. 106.

⁴³ Plačiau žr. G. Viliūnas, *Lietuvių istorinis romanas*, p. 26–77, 89–104.

⁴⁴ [P. Juodelis], „Plagiatas ar „savarankiška kūryba“, *Literatūra*, 1936, nr. 2, p. 22. Autorius nustatytas pagal atsiliepimo originalą, esantį Lietuvos nacionalinės Martyno Mažvydo bibliotekos rankraštyne (f. 9–175). Atsiliepiamas tuo labiau pamokantis, kad tas pats P. Juodelis vos prieš kelerius metus su ilgesiu rašė apie didžiosios kultūrinės tradicijos stoką naujojoje Lietuvoje (žr. jo straipsnį „Romantiškas idealizmas grįžta...“ ir „Vilnius“ *Piūvio* žurnale, nr. 2 ir 3, 1930–1931 m.).

⁴⁵ *Blaškomos liepsnos* (toliau – *BL*), t. 2, p. 46.

⁴⁶ *Ibid.*, p. 270.

Įdomu, kad tokiais žodžiais ir posakiais kartais kalba ne tik herojai, bet ir romano autorius: „Gerardas iš praeinančio pusbernio, **ad hoc** į puošnią livrėją įvilktą, paėmė stiklą midaus [...]“⁴⁷ Tai rodo rašytojo ir jo herojų kultūrinį artumą.

Įžanginiams skyriams sodrumu nenusileidžia pokylių Oginskių rūmuose⁴⁸, medžioklių ir jų laimikio paskirstymo Gerardo dvare Paverpinėje aprašymai⁴⁹. Ir mažesnėse atkarpose gausu išbaigtų anekdotinių bei patriarchalinių bajoriškos buities scenelių: partizanų aprovizacija pas poną Kauneckį su anekdotu apie bajorą ir karalių⁵⁰, bajoras, susilažinęs pas burmistrą arkliu įjoti⁵¹, Paužos libacija⁵², pono Kristupo Skirgailos ir žydo nuomininko marijošius⁵³, ir kita.

Bajorijos gyvenimo vaizdai *Blaškomose liepsnose* ir *Erškėčiuose* turi aiškų dokumentinį atspalvį: siužetas daugiausia rutuliojasi rašytojui gerai pažįstamose Žemaitijos vietose, daugelis, jeigu ne visos, čia sutinkamų bajorų pavardžių yra autentiškos (Krantauskai, Kymantai, Kosakovskiai, Vizgirdai, Polovinskiai, Narbutai, Gintautai, Stanevičiai, Vizbarai, Aleknavičiai, Daugailai, Plioteriai, Kontrimai⁵⁴). *Erškėčiuose* kelis kartus paminimi ir Pužai, šmėkšteli ir „pono Neveravičiaus dalgininkai“⁵⁵. Beje, į romanų istorinių šaltinių sąrašą autorius ketino įrašyti ir atsiminimais su juo pasidalijusių asmenų pavardes⁵⁶.

Jau vien šiuo sodriu tikroviškumu, biografine autentika Neveravičiaus romanai pelno svarbią vietą negausioje ir dirbtinokoje prieškario lietuvių grožinėje istorinėje prozoje.

Noras įamžinti savo šeimos, išnykstančio luomo istorinę patirtį turbūt nulėmė ir šeimos kronikos žanro pasirinkimą, lietuvių literatūroje taip pat, galima sakyti, unikalų. Šiuo požiūriu prieškaryje su Fabijonu Neveravičiumi galėtume gretinti nebent Ievą Simonaitytę, – tačiau *Aukštųjų Šimonių likimas* gerokai romantizuotas, – ir Vladą Butlerį, išleidusį seriją romanų apie į Sibirą ištremto lietuvių šeimos likimą. Pastarasis atvejis gal būtų įdomesnis. Butleris, kaip ir Neveravičius, yra bajoras ir savo giminės istoriją kaip „Autobiografiją“ įtraukia į pirmąjį ciklo romaną. Nors meniškai visai silpni, Butlerio kūriniai atskleidžia lietuviško „bajoriško“ istorinio romano potencijas⁵⁷.

Neveravičiaus romanuose išryškėja įvairios vaizduojamos tikrovės plotmės. Pabėgęs nuo despotiškos motinos valdžios *Blaškomų liepsnų* herojus atsiduria dėdės dvare panemunėje ir čia pasineria į XVIII amžiaus pabaigos Respublikos politinį gyvenimą: stoja Baro konfederatų **partijon**, pro rusų užtvaras prasimuša į Slonimą, kur

etmonas Mykolas Kleopas Oginskis telkia didesnes patriotų pajėgas, po nesėkmingo mūšio ir sužeidimo ruošiasi **resurekcijai** gimtiniėje. *Erškėčių* herojus Andrius Skirgaila nueina panašų kelią per 1831 metų sukilimą. Tačiau istorijos vyksmas romanuose nuosekliai nedėstomas. Tik keletą kartų politinė situacija plačiau apibūdinama publicistiniuose interpuose, o daugiausia vietos visur skiriama herojų intymioms jausmams, klajonių su karių būriais nuotykiams bei impresionistiniam buitės paveikslams piešti.

Dauguma šių paveikslų tikrai nutapyti su beveik neslepia simpatija bei nostalgija (su kokia meile, žinovo įkarščiu aprašomos medžioklės, pokyliai!). Tačiau giluminis autoriaus santykis su savo herojais ir vaizduojama epocha labiau komplikuoatas. Antai *Blaškamų liepsnų* įžanginio skyriaus pokylis ir **kuligas** vyksta „klaikiai plevėsuojančių“ žvakių ir deglių šviesoje; jie lydimi tamsių šešėlių ir gaisrų, panašių į gaisro pašvaistę arba „bloga lemiančią dangaus ugnį“. Tokia atmosfera suteikia svorio bajorų pastaboms, esą puotaujama maro metu, ir finalinei pasakotojo frazei taip, rodos, nesiderinančiai su visu įkvėptu buitės piešėjo polėkiu: „Ir lėkė taip dainą po dainos, [...] lėkė paukščio sparnais, nelyginant **svetimomis** rankomis apglėbdamos šventą žemaičių žemę. **O juk iš tos žemės vaikų krūtinės ji veržėsi**“⁵⁸ (išskirta cituojant).

Ką kuriuose panašaus pobūdžio vertinimuose, ypač publicistiniuose interpuose, galėtume išvelgti ir prieškarinio ideologinę konjunktūrą, formalų rašytojo pritarimą išgalėjusiems bajoriškiosios praeities vertinimams. (Būdinga, kad antrajame *Blaškamų liepsnų* leidime dalies jų jau nebėra.) Tačiau meninės potekstės rodytų ir paties autoriaus kritišką nusistatymą. Šiuo požiūriu „nenuoseklūs“, „neišbaig-

⁴⁷ BL, 1, 28.

⁴⁸ BL, 1, XI, XII sk.

⁴⁹ BL, 2, IV, V, VII sk.

⁵⁰ BL, 1, 145–156.

⁵¹ BL, 2, 201–205.

⁵² BL, 2, 268–269.

⁵³ *Erškėčiai* (toliau – E), t. 1, p. 91–96.

⁵⁴ BL, 1, 18–19.

⁵⁵ E, 2, 90.

⁵⁶ F. Neveravičius, „Pasiaiškinimo žodis: Perdaug skubus sprendimas“, *Lietuvos Žinios*, 1936, liepos 18.

⁵⁷ Kiek plačiau žr. G. Viliūnas, *Lietuvių istorinis romanas*, p. 87–89.

⁵⁸ BL, 1, 32.

ti“ Neveravičiaus romanai yra vertingas tam tikros prieškario lietuvių visuomeninės grupės sąmoningumo liudijimas⁵⁹.

Bajoriškos buities vaizdais rašytojas atskleidžia to luomo prigimtį, bajoro elgsenos, mąstysenos pagrindus. „Šauniai, Gerardai!“⁶⁰, „Agniai šoka, geras kraujas“⁶¹ – tai dažniausias ir tipiškas⁶² nežaboto bajoriško siautimo vertinimas. Tokio „šaunumo“, savo asmens vertės ir laisvės pajautimo skatinamas *Blaškomų liepsnų* Gerardas bėga iš namų, išitraukia į kovas, pameta galvą dėl sau nelygių moterų; dėl to ir *Erškėčių* Andrius prasišoja Vienoje, o vėliau atsisako laimėtojo malonės; tas pat, pagaliau, glūdi ir minėtose anekdotinėse scenelėse. Gerardo motina, senoji Imbarės ponija, geriausiai atstovauja priešingai moralinei laikysenai, kuri remiasi patriarchaliniu autoritetu, griežta doros, namų garbės ir pareigos samprata. Dėl jų ji nuožmiai tramdo ir plakdina sūnų, giminės vardui aukoja savo ir kitų žmonių laimę (Ieva), o apsirikusi gyvenimo pabaigoje dėl to kankinasi. Šis protėvių garbės ir pareigos jausmas *Blaškomose liepsnose* Gerardą, o *Erškėčiuose* Andrių ir Petrą pašaukia tarnauti Tėvynei (šis žodis romanuose rašomas didžiąja raide), priverčia dėl tėviškės išlaikymo asmeninių norų atsisakyti Kristupą (*Blaškomos liepsnos*); jis veda pasiaukojimo keliu romanų bajoraites – sukilėlių slaugytojas, motinas (Matilda, Ieva, Zosė, Elena). Abi vertybių sampratos gerai matyti Gerardo dėdės vertinime, kai jis sužino apie sūnėno nepaklusnumą motinai ir pabėgimą iš namų:

„Išklausęs jo išpažintį, dėdė Ignacas baisingu riksmu apglušino jį, pareiškęs, jog tokių piktadarių nenoriš net matyti, o apie tai, kad jį priglaustų – negali būti nė kalbos! Tegu sau traukia, kur akys neša!

Bet tuo pat momentu, pamatęs išbalusį vaikiną veidą ir akis, [...] staiga pratrūko juoko griausmu, sugriebė Gerardą į glėbį ir pasakė, kad jis tikras Skirgaila, kad kitaip ir būti negalėjo, kad ne jam kelti pančius ir žiūrėti mėšlavežio [...]“⁶³.

Herojų elgsenoje šios dvi kryptys dažnai viena kitą keičia, bet neištumia. Tai bajoriškosios elgsenos paradigma.

Romanų moralinės jausenos savitumą gražiai pailiustruotų ir dvi Gerardo meilės linijos. Jo meilė brolienei Ievai ir *Blaškomų liepsnų* herojų, ir paties autoriaus suvokiama kaip baidi, nuodėminga, dėl jos Gerardą ir Ievą apimančiai vidinei sumaiščiai, nusizėminimo ir atgailos jausmams aprašyti skiriama vos ne dešimt patetiškų puslapių⁶⁴. O grynai kūniškas romanas su kaimyno žmona Anele visai nieko nešokiruoja ir gana kasdienišku tonu atasakojamas keletoje pastraipų⁶⁵. Ar lemia giminės garbės instinktas, sustiprintas religi-

nio tabu, ar „aukštōs“ meilės su visomis dvasinėmis subtilybėmis ir „žemōs“ kūniškos aistros nelygus statusas? Ir kur baigiasi herojų, o prasideda autoriaus pažiūros?

Ant pasverto kūrybinio žingsnio ir stilistinės inercijos ribos balansuoja romanų gotikiniai ar, gal teisingiau, barokiniai pasaulėvaizdžio elementai: ne šiame pasaulyje gyvenąs Julius Skirgaila, kone antgamtiška tetos Aurelijos visažinystė, *Blaškomose liepsnose* dažnas Dievo rūstybės, dėl kurios Ieva užsidaro vienuolyne, motyvas ir kita. Tiesa, kai vaizduojami vėlesni laikai (*Erškėčiai*), jų mažiau: keletas prietarų, kaimiečių pasakojimų, Juliaus prigimties aidas Anupro charakteryje.

Apgalvotos imitacijos ribą aiškiai peržengia egzaltuotas ir puošnus stilius, būdingas ne tik herojų (tai gal dar būtų įtikima), bet ir paties autoriaus kalbai:

„Aiški, it tamsią naktį plevenanti ugnis, savo aiškumu negailestinga nuovoka, kad jau nėra motinos, [...] plakdavo jo įkaitintą sąmonę ir vesdavo jį per šurpius nevilties raistus. Gyva ir drauge mirusi! Štai siaubas! Sielvartas ir elgesys kalino Kristupo sielą kančių urve, kaip baisinga ragana Sikoraksa kad kalino Arielių pušies drėvėj“⁶⁶.

Jausmingumas daro įtaką net kūrybinių kompozicijai. Tiek herojų intymūs polėkiai, tiek žygiai tėvynės tarnyboje aprašomi taip pat plačiai bei rimtai; tiek herojai, tiek pasakotojas lengvai peršoka nuo vieno prie kito, nesvarstydami politikos ir jausmų santykio bei vertės. Talento trūkumas, melodraminės lektūros įtaka, mirštančios klasės atstovo jautrumas? Ar istorinė išvalga: įtikima, kad XVIII amžiuje bajorui asmeniniai reikalai, jausmai nustelbia visuomeninius⁶⁷, o vi-

⁵⁹ Galbūt reikšmingi ir kiti minėtų dviejų *Blaškomų liepsnų* leidimų skirtumai. Antrajame ne tik atsakyta retorinės bajorijos kritikos (politinės įtampos ženkle), bet ir sulietuvinta daugelis svetimkalbių posakių, net sunkiai išverčiami frazeologizmai, dainelės (tautinės ir kultūrinės priešpriešos požymis). Galbūt tai rodo išskirtinumo jausmo išblėsimą, gilesnę dvasinę politinio emigranto integraciją lietuvių visuomenėn?

⁶⁰ *BL*, 1, 8.

⁶¹ *BL*, 1, 30.

⁶² F. Neveravičius, „Pasiaiškinimo žodis...“

⁶³ *BL*, 1, 141.

⁶⁴ *BL*, 2, 104–112.

⁶⁵ *BL*, 2, 112–116.

⁶⁶ *BL*, 1, 205–206.

⁶⁷ Plg. M. Lukšienė, *Demokratinė ugdymo mintis Lietuvoje: XVIII a. antroji–XIX a. pirmoji pusė*, Vilnius, 1985, p. 15–19.

suomeniniai darbai kompensuoja erotines nesėkmes⁶⁸. Nerėžia akies ir XIX amžiaus bajoriškojo jaunimo patriotinė egzaltacija *Erškėčiuose* su Filaretu, Spindulinguju, Juoduju broliu, Mickevičiaus vardais lūpose. Tad ir vėl – autoriaus ir herojų sutapusi pasaulėjauta?

Informatyvūs romanuose ir „objektyviūs“ praėjusių epochų realybės bruožai. Tekstas tiksliai fiksuoja vaizduojamos visuomenės luominį pasidalijimą, net ir viešpataujančios bajorijos griežtą susisluoksniavimą:

„Užstovų suoluose paliai zakristijas sėdėjo juodais karbatiniais kykeliais galvas apdengusios ponios ir jaunos panaitės, plačiais kaspiniais pasirišusios skrybėles pasmakrėse. O zakristijų tarpduryse ir šalia ponų stovėjo, tyliai tarpusavyj šnekučiuodamiesi, kur stambesni dvarininkai, bažnyčios užstovai, tie, kuriems pagal parantelę ir turtus derėjo būti arčiau altoriaus, nuo pilkų brolių bajorų ir sermėginės baudžiauninkų minios grotais atskirtiems. [...]

O bažnyčios vidurio suolus buvo užtvindžiusi pilka bajorija iš dvarelių ir folvarkų, vienkiemų, bajoriškų kaimų, dar ir nuomininkai ir tie bežemiai didžturčių ponų tarnai.

Sėdėjo plačiai suoluose ir stovėjo prie pat altoriaus ties grotais, savim pasitikį, kietų sprandų, raudonų veidų, ilgais nusvirusiais ūsais, apsilikę kailiniais, tai vėl lamstuotomis bekiešomis, taip išdidžiai įžūliomis akimis dairydami, tarytum jie čia būtų vieni ir nieko nepaisą.

[...] O jau už klūpyklų, pasieniais, paliai klausykla, bobinčiuje ir šventoriuje grūdosi minių minios kaimiečių. Klūpojo, [...] visi kaip vienas, kad ir neišskirtum, rudinioti, pilki, nelyginant pakelės žolių stiebai. Dar kurie činšininkai, ar nuomininkai, ar karališki, ar šiaip laisvi žmonės, tie prasistūmė į priekį, sustojo užpakaly bajorų, o jau tiems lažininkams, bedaliams, tai ir Dievo namuose vietos neužteko, jog nusitiesė jie šventoriuje, kuone ligi pat vartų⁶⁹.

Ponai bajorai solidarūs mąstymo pagrindais, garbės, šeimos, visuomenės sandaros supratimu (apylinkės dvarininkai apsvarsto Gerardo išskyrimą iš dalies ir siunčia deputatą „intervencijos daryti“⁷⁰, pasmerkia per didelį lažininkų išnaudojimą⁷¹). Uoliai saugomas ir kastos uždaramas (ponaičiui ne pora smulkaus bajoro dukra⁷², pašaipiai žiūrėma į poną Bremerį, neseniai gavusį bajorystę⁷³). Tačiau galutinė pono valia jokiame autoritetui nesilenkia („... kumelė prie tvoros, Maloningas Pone!“⁷⁴), nenuostabu tad, kad politiškai luomas kuo labiausiai susiskaidęs. Kad ir kaip simpatizuodamas patriotams, autorius lieka ištikimas tiesai: dauguma bajorų – parsidavę, sulepšę,

akli. Bajorai kalti ir dėl jungtinės valstybės žlugimo (nors ta proga daugiausia kalbama apie karaliaus ir didikų išglebimą). Šio luomo karinis nepajėgumas regimas tiesiog negailestingai blaiviai: per abu romanus neaprašomas nė vienas pergalingas mūšis (išskyrus 1794 metų sukilimą Vilniuje), narsūs, tačiau margi bajorijos būriai tiesiog suyra nuo drausmingų rusų rotų smūgių.

Tarpukario kritika buvo labiausiai šokiruota, kad Neveravičiaus romanuose nerado pavaizduotos liaudies, būsimos modernios lietuvių tautos svarbiausiojo pagrindo. Kliuvo ir įprastinių ponijos vertinimų stoka:

„Romano [*Blaškomoj liepsnų* – G. V.] medžiaga būtų įvairi ir įdomi, bet lietuviui skaitytojui toks svetimas ir nemielas yra tasai su-lenkėjusių bajorų, mūsų prosenolius baudžiauninkus engusių, dykaduoniškas gyvenimas. Jis pasigenda valstiečių gyvenimo vaizdų [...]“, – rašė Vincas Maciūnas⁷⁵. Kad lietuviui rašytojui būtų privalu plačiau nušviesti baudžiauninkų gyvenimą, nurodė ir Antanas Vengris⁷⁶. Net palankiai *Blaškomas liepsnas* sutikęs Gražvydas (Edvardas Viskanta) pažymėjo, kad romanai nebūsiąs populiarūs, kadangi nepopuliari jo tema⁷⁷. Tokia reakcija išryškina takoskyrą tarp prieškarėje vyravusio valstietiško mūsų kultūros mentaliteto ir Neveravičiaus bajoriškos savimonės, kurios tokia vieša literatūrinė raiška nebuvo įprastas dalykas.

Negalima sakyti, kad liaudis Neveravičiaus romanuose visai nevaizduojama. Nuo pat pirmųjų puslapių jai atstovauja lažininkai, tarnai, kovose ponus lydintys šauliai; kartais valstiečių gyvenimui paskiriami ištisi skyriai ir tie veikėjai prabyla sodriausia liaudies kalba:

⁶⁸ Galima matyti ir tokią veiksmo logiką: *Blaškomos liepsnos* prasideda Gerardo eroti-niu brendimu, kurį pabėgus iš namų pakeičia konfederatų žygiai, po sužeidimo eina meilė Matildai, Ievai, o jas praradus – pasirošimas 1794 metų sukilimui. Ana-logiškai *Erškėčių* pirmajame tome Andrius praranda dvi mylimąsias, o antrajame tome išeina į 1831 metų karą.

⁶⁹ *BL*, 1, 92–93.

⁷⁰ *BL*, 1, 114.

⁷¹ *BL*, 1, 116.

⁷² *BL*, 1, 63.

⁷³ *BL*, 1, 76–77.

⁷⁴ *BL*, 1, 152.

⁷⁵ V. Maciūnas, „F. Neveravičiaus *Blaškomos liepsnos*“, *Židinys*, 1937, nr. 1, p. 133.

⁷⁶ A. Vengris, „F. Neveravičius. *Blaškomos liepsnos*“, *Naujoji Romuva*, 1937, nr. 10, p. 238.

⁷⁷ Gražvydas [E. Viskanta], „F. Neveravičius *Blaškomos liepsnos*“, *Vairas*, 1937, nr. 2, p. 244.

„O Butvilienė išgirdusi kad apsiašaros, kad ims saikdinties: – Vai balandėlis ons, tai neplakens Petrelio!.. Ir ponios rūstybi ont savim nieko neminėdams užsitraukens... Nugis apieravosiūs keliais į Matkibožą nuslinksianti... pripulsiu pry ponios kojelių per Šilinę, kad pazvalytum... ont jo laimužės, ont jo sveikatėlės pakūtavosiu...“⁷⁸

Savotiškas kuriozas (jei ne spaudos klaida), kad čia autorius taip perima liaudies pasaulėjautą, jog net pats prabyla tarmiškai.

Tačiau tokio susitapatinimo, kaip su bajorais, čia iš tiesų nėra. Į liaudį pasakotojas visada žvelgia iš šalies (ją būtinai įvardija kaip „lažininkus“, „kaimiečius“, bet ne, kaip įprasta lietuvių prozoje, „žmones“), net apie ūkio darbus užsimindamas išlaiko sentimentalią distanciją („Dar tik pirmiesiems aukso lopams nukritus ant kalvų ir slėnių, jau traukia į laukus avikailio kepurį dar nenumetę kaimiečiai, jau tveriasi plūgo ar pilnomis barstomų grūdų saujomis laimina žemę“⁷⁹). Platesni kaimo buities vaizdai šiuurškšiu natūralizmu disonuoja su ketvirtojo dešimtmečio lietuvių „estetiniu realizmu“ (Antanas Vaičiulaitis, Juozas Paukštelis) ir greičiau primena Žemaitės, Lazdynų Pelėdos (rašytojų-bajorių!) prozą⁸⁰.

Nors netiesiogiai, kūriniai atspindi ir gilesnius aprašomų laikų valstietijos padėties bei visuomeninės elgsenos kitimus. *Blaškomose liepsnose* (XVIII amžiaus pabaiga) liaudies kaip ir nėra, ji tik pasyviai **stebi** istoriją (archetipinė scena minėtame išžanginiame pokylyje: bajorai viduje, menėje, lažininkai – lauke, tamsoje). *Erškėčiuose* jai jau tenka pusiau savarankiškas fono vaidmuo: santykiai su liaudimi svarstomi ponų pasitarimuose, kaime lankosi patriotiškai nusiteikę ponaičiai, užklysta „nematyti seniai ubagai ir keliauninkai-agitatoriai“⁸¹, baudžiauninkų atmintyje jau ryškiai iširėžę Kosciuškos ir Napoleono pažadai. Iš pradžių atsiliepę į ponų šaukimą sukilti, viltims gauti žemės išblėsus, valstiečiai patys patraukia namo⁸². (Būdinga apsišvietusio dvarininkaičio reakcija į kaimo skurdą: smerkia neteisybę, pripažįsta, kad „paprastai mes užmirštam apie tuos, kurie mums teikia gėrybių“⁸³, tačiau ką nors realiai pakeisti nesistengia.) Siužete atsiranda ir kukli valstiečių meilės linija.

Lietuvių istorinei atminčiai galbūt labiau neįprasta, kad *Blaškomose liepsnose* ir *Erškėčiuose* nėra neperžengiamos prarajos tarp ponų ir valstiečių, kaimiečių ir miestelėnų, tarp lietuvių, lenkų, gudų, žydų. Ponaičiai čia bendrauja su kaimiečiais, vienoje **partijoje** su jais traukia į didiko rūmus; žemaitis rengiasi vesti dvarelį Gudijoje savininkę; darniai veikia daugiatautės kariuomenės, ir niekur neperžengiamų tautinių ar socialinių barjerų neįjuntama. Visi šie luomai ir tau-

tybės čia regimi kaip netobulos, prastai funkcionuojančios, tačiau **vienos** visuomenės nariai, turintys joje apibrėžtą padėtį ir – dažniausiai – linkę drauge su kitais gintis nuo išorės priešų. Tiesa, *Blaškomų liepsnų* Gerardą žeidžia skriauda, Gegužės 3-iosios konstitucijos daroma Lietuvos savarankiškumui⁸⁴, o *Erškėčiuose* epizodinis ponas teisėjas Paškevičius apgailestauja dėl lietuvių kalbos nuosmukio⁸⁵. Tačiau jis „labai jau senas“, senovišku švarku apsilikęs; jo žodžius „besvarstantį“ Andrių prie vaišių stalo nusiveda draugas ir daugiau prie šios temos herojai nebegrižta. Bandant Lietuvos praeitį suvokti kaip organišką visumą toks modernių nuostatų nesuvaržytas žvilgsnis rodosi gana pamokomas. Šiandien taip pat turbūt atrodys pagrįsta, kad tų laikų istoriją vaizduojantis rašytojas daugiausia vietos skiria ne valstiečiams ir net ne didikams, o žemvaldžiams bajorams, pagrindinei Respublikos ekonominei ir politinei jėgai.

Romanuose yra tiktai viena veikėjų grupė, suvokiama kaip kone biologiškai svetima. Tai rusai, imperatorienės armijos karininkai ir kariai. Net ir ne karo lauke sutikus imperatorienės pareigūną herojus „nupurto pasišlykštėjimas“ ir „neišaiškinama neapykanta“, o rankos pačios gniaužiasi į kumščius⁸⁶. Rekrūtų imti atvykę kareiviai neįleidžiami į dvaro trobesius, merginos „cypdamos išlaksto“, o raktininkė „su patyčia bado akimis maskolius“ ir siūlo šiems alkį malšinti kiaulių jovalu⁸⁷. Bajoraičio siela virte verda „tvaikiu apmaudu“, prireikus geruoju leisti žandarams apieškoti dvarą⁸⁸. Nedaug tereikia, kad „laukinis pyktis verdančiu krauju“ užpiltų herojaus smegenis ir jis plikomis rankomis mestųsi ant rusų karininkų⁸⁹. Ponų lenkiška šnekta visur, išskyrus frazeologizmus, pateikiama lietuviškai (apskritai tik iš nereikšmingų užuominų tegalima suprasti, kad po-

⁷⁸ BL, 1, 57; plg. E, 2, 217. Neveravičiaus kalba apskritai labai raiški ir savita, su juntamu žemaičių tarmės atspalviu (plg. leksiką: deinautojai, plėšos, šviesuolėčiai, pavašargė, palazdė, viešmuo) – ji galėtų sudominti ir kalbos istoriką.

⁷⁹ E, 1, 90.

⁸⁰ Plg.: BL, 1, 53–59; E, 1, 211–214, 267–274.

⁸¹ E, 2, 48.

⁸² E, 2, 189.

⁸³ E, 1, 1, 211–214.

⁸⁴ BL, 2, 158.

⁸⁵ E, 1, 177–180.

⁸⁶ BL, 2, 246; E, 1, 261, 229, 233, 259; E, 2, 16–31.

⁸⁷ E, 1, 229–235.

⁸⁸ E, 2, 31.

⁸⁹ E, 1, 265; BL, 1, 236.

nai tarpusavyje šneka lenkiškai⁹⁰ – subtili „savumo“ išraiška), o rusų kareivinėm trenkianti kalba – beveik ištisai originali:

„Tak čtož, šliachtič, tut tiebie nie seimik, gdie možno po fizijam prokatyvatsia da s gaidukami na drugih bratjev panov napadatj! U nas drugoje dielo. Koli s dobrom, tak ladno, a ježeli niet, tak takuju ižicu propišut, čto vo viek siej inkomodiji nie zabytj! – staiga prašneko i jį majoras, atsisukęs su visa kėde“⁹¹.

Net ir romanų pasakotojas nepraleidžia progos rusams įgelti, parodyti jų vergiško ir siauro mąstymo („Priekrasno pojut, priekrasno! – atsiliepė rusų kapitonas Valiginas, reikšdamas tais žodžiais savo liberalumą“⁹²).

Tai irgi neliko prieškarinės kritikos nepastebėta: kriptonomu J.B. pasirašęs recenzentas rašytojui papriekaištavo, kam šis sukilėlių malšintojus aprašęs kaip nebe žmones, niekšus⁹³. Tačiau ar požiūryje, kad pavergėjas, budelis „irgi žmogus“, neslypi šimtmečių vergovės įdagas? Ar ne stipri ir savarankiška kultūrinė savimonė, vidinė laisvė šią prisitaikymo pažymėtą nuostatą padaro neįmanomą?

Čia įdomus ir tolesnis kritiko pasažas: rusus šitaip nepalankiai galėjęs vaizduoti nebent Vincas Kudirka, kuris... tokį požiūrį parsivežęs iš Varšuvos⁹⁴.

Bet ar nėra tikrai „iš Varšuvos“ parsivežtos visos aptartos romanų įdomybės? „Įkalčių“ būtų. Dar *Blaškomoms liepsnoms* nepasirodžius, Neveravičių puolė A. Puida, *Lietuvos Aide* skelbiamose kūrinio atkarpose radęs kone visiškų sutapimų su lenkų rašytojo Stefano Žeromskio *Pelenais*⁹⁵. Ilgą sutapimų bei paralelių sąrašą pateikė Antanas Vengris⁹⁶, o Stasys Kapnys *Blaškomų liepsnų* autorių tiesiai pavadino kompiliatoriumi⁹⁷. Savo „Pasiaiškinimo žodyje“ rašytojas daugelį sugretinimų paneigė, pabrėždamas vaizduojamos epochos bendrumą ir nurodydamas nemažą ginčijamų vietų šaltinių⁹⁸. Žeromskio įtaka pirmajam Neveravičiaus ciklo romanui vis dėlto sunkiai paneigiama (siužetų giminystė, kai kurių scenų sutapimai ir kita⁹⁹). Tačiau įtakos klausimas nėra toks svarbus, jei kalbame apie rašytojo jausenos, galvosenos bruožus – skolinamasi tik tai, kas atitinka polinkius¹⁰⁰. Neveravičiaus kūrinų kompozicijos, veikėjų, stiliaus visuma yra pakankamai savarankiška, o pats sumanymas, intencija, galiausiai prasmė lietuviškame kontekste ir visai skiriasi, kaip taikliai pastebėjo Juodelis, nuo panašios lenkų prozos. Žvelgiant šandienos žvilgsniu, ne taip jau ironiškai skamba ir tolesnis pradžioje cituoto Juodelio atsiliepimo teiginys, esą Neveravičiaus romanas – tai „joks plagiatas, o nauja forma polemikos, kurią mūsų – buvusių

baudžiauninkų tauta jau nuo *Aušros* laikų veda su bajorais lenkais¹⁰¹.

Atkūręs prieškaryje užgožtą lietuviškos tikrovės sritį, išsakęs savitus, oficialiosios ideologijos neatitinkančius jos vertinimus Neveravičius reikšmingai praturtina anuometinę viešąją kultūrinę savimone. Gal esmingiausias čia – stiprus istorijos tęstinumo pojūtis. *Šešių kartų* ciklo sumanyme ryški pastanga atkurti laisvės kovų šimtametę tradiciją, parodyti senojo valstybingumo jungtį su dabarties politine tikrove (prieškario kritikos užsiminta, kad „tragiška herojaus našta“ romanuose būsianti perduodama „iki nepriklausomos Lietuvos atgijimo“¹⁰²). Ir pats rašytojas su savo patirtimi, jausmais, mąstyse, išsiskiriantis vaizduojamoje tikrovėje, yra gyvas tos jungties **exemplum**. Regis, tokio istorijos pajautimo labiausiai ir stigo tarpukario Lietuvos Respublikoje¹⁰³. Neveravičius, „žemaitiškos rasės palikuonis, kurio seneliai XVIII-ojo ir XIX-ojo amžiaus sukilimuose kovojo už laisvą Lietuvą, [...] intuityviai, krauju pajunta tai, ką toks suvalkietis Boruta galėjo suprasti tik pamatęs Vilniaus bonias ir susiraizgiusias gatves: kad Lietuva buvo ir po Vytauto Didžiojo, kad ir mes, kaip ir visa Europa, ir po jo nepavykusio karūnavimo gyvenome savo istoriją“¹⁰⁴, ir savo kūryba bent iš dalies užpildo vakuumą, prieškario istorinėje sąmonėje skyrusį herojiškąją kunigaikščių praeitį ir tautinio atgimimo laikus. (*Šešių kartų* romanus čia reikšmingai papildytų *Gulbių sala*, neišlikęs romanas, – XVI amžiaus Lie-

⁹⁰ Plg.: E, 2, 40.

⁹¹ BL, 2, 246.

⁹² E, 1, 184.

⁹³ J. B., „F. Neveravičius. *Erškėčiai*“, *Vairas*, 1938, nr. 9, p. 573.

⁹⁴ *Ibid.*, p. 573–574.

⁹⁵ A. Puida, „Keistas mūsų literatūroj reiškiny. *Blaškomos liepsnos? Popioty?*“, *Lietuvos Žinios*, 1936, liepos 31.

⁹⁶ A. Vengris, „F. Neveravičius. *Blaškomos liepsnos*“, p. 238–239.

⁹⁷ S. Kapnys, „Kompiliuota beletristika“, *Kultūra*, 1937, nr. 5, p. 325–328.

⁹⁸ F. Neveravičius, „Pasiaiškinimo žodis...“

⁹⁹ Žr. G. Viliūnas, *Lietuvių istorinis romanas*, p. 86.

¹⁰⁰ Puikų tokio perskaitymo pavyzdį žr.: Cz. Miłosz, „Rodziewiczziūtė“, *Baltos Lankos*, 1992, nr. 2, p. 56–90.

¹⁰¹ [P. Juodelis], „Plagiatas ar ‘savarankiška kūryba’“, p. 22.

¹⁰² Gražvydas [E. Viskanta], „F. Neveravičius. *Blaškomos liepsnos*“, p. 243.

¹⁰³ V. Kavolis, *Sąmonių trajektorijos: Lietuvių kultūros modernėjimo aspektai*, Chicago, 1986, p. 146.

¹⁰⁴ A. J. Greimas, „Fabijonas Neveravičius“, A. J. Greimas, *Iš arti ir iš toli*, Vilnius, 1992, p. 269.

tuvos joks kitas tarpukario lietuvių prozininkas nesiėmė vaizduoti¹⁰⁵.) Mūsų kultūros ir literatūros istorijoje Neveravičiaus istoriniai romanai tikrai galėtų būti gretinami su Balio Sruogos dramomis¹⁰⁶.

Prieškario lietuvių literatūroje išsiskiria ir naujuosius laikus vaizduojantys Neveravičiaus kūriniai. Jau *Dienose ir naktys*e rašytojas imasi anuo metu naujos moters emancipacijos, nesantuokinės meilės, bėtvio kūdikio, aborto temos. Naivus filosofavimas, idealizuotas konfliktas su visuomene sprendimas nenustelbia romano teigiamybių: rimto, nedramatizuoto požiūrio į problemą, palankaus savarankiškų herojės poelgių vertinimo. Panaši ir karo metų apysakų problematika: *Lizduose ant smėlio* vaizduojamas intelektu nelygios santuokos irimas, *Dienovidžio sutemo*se – moters santuokinės ištikimybės ir asmeninės laimės siekio kova. Šiuose kūriniuose ir kai kuriose *Palaiminto juoko* rinkinio novelėse Neveravičius atsiskleidžia kaip vienas negausių besiformuojančios lietuvių **miesčionijos** vaizduotojų, įsitikinimų, o ne tradicija besivadovujančio naujojo žmogaus elgsenos modelių. Šita Neveravičiaus kūrybos pusė su visais jos trūkumais atspindi lietuvių **buržuazinės literatūros** ir jos būdingiausio žanro – miesčioniškojo romano – formavimosi pradžia¹⁰⁷. Čia visiškai nestebina kūrinių netobulumas, idealizacija, naivumas, „realistinei“ literatūrai didokas vaizduotės indėlis – juk ir pačią buržuaziją, ir jos problemas Lietuvoje dar tik reikėjo išgalvoti. Bet tai jau kitos studijos tema.

* * *

Neveravičiaus visuomeninė veikla ir literatūrinė kūryba galėtų rodyti, kad bajoriškasis sandas, nors ir silpnėjęs už valstietiškąjį, tebegyvavo prieškarinio Lietuvos kultūroje ir tebedėjo jai tam tikrų indėlių.

1993

¹⁰⁵ Teisybės dėlei reikia pažymėti, kad šio kūrinio idėja gimė greičiausiai ne Neveravičiaus bajoriškoje galvoje. Jam akstiną galėjo duoti 1938 metų balandį (jau po lenkų ultimatumo) išplatintas Konstantino Avižonio, Balio Sruogos ir Vlado Tiškaus atviras laiškas rašytojams, raginantis istorinės tematikos kūriniais „guosti nuliūdusią tautą, stiprinti tautos dvasią“. Neveravičiui adresuotas laiško egzempliorius yra LLTI rankraštyne (f. 70–75).

¹⁰⁶ A. J. Greimas, „Fabijonas Neveravičius“, p. 270.

¹⁰⁷ A. J. Greimas, „F. Neveravičiaus *Dienovidžio sutemos*“, p. 434–437.